

נתקבלו במערכת

קונטרס התשובות החדש. אוצר ביבליוגרפי לספרות השאלות והתשובות מראשית הדפוס ועד שנת תש"ס. כרכים א-ב. שמואל גליק. ירושלים ורמת גן, תשס"ו-תשס"ז. (02-9931014)

ספרות השו"ת האדירה בהיקפה, מתקופת הגאונים ועד ימינו, אוצרת בקרבה נוסף לענייני הלכה, שהם בדרך כלל מטרתן העיקרית של השאלות והתשובות, גם ענייני היסטוריה, מנהג, תרבות, ואינסוף ידיעות אחרות בנושאים שונים. מאגרי המידע הנפלאים הקיימים היום, בראשם פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן ו'אוצר החכמה' של הרב ארז סלע, מביאים אוצרות אלו להיות נגישים הרבה יותר מאי פעם, ומפתחות מסוגים שונים עשויים להביא את הלומד למחוז חפצו תוך חסכון גדול בזמן ומאמץ, ולייעל באופן משמעותי את השימוש באוצרות המונחים לפנינו. קונטרס התשובות החדש ('חדש' יחסית לקונטרס התשובות שפירסם בועז כהן בבודפסט תר"ץ) הוא קטלוג מעודכן ואמין לספרות השו"ת כולה, כולל פרטים ביוגרפיים על המחברים, מידע ביבליוגרפי על הספרים, ומידע מדויק ואמין על התשובות שפורסמו במהלך הדורות בתוך ספרים וכתבים שונים ומשונים. לא תמיד היה קל לקבוע מה נכלל בגדר 'שו"ת' ומה הוא ספר שו"ת. כך למשל קבעו העורך הראשי וצוותו שתשובה הנמצאת בספר ומחברה אינו מחבר הספר - תירשם במדור נפרד, עם התשובות שהובאו בקבצים ובספרי יובל וכד'; מאידך הם כללו בספר גם תשובות בענייני קבלה ומחשבה ופילוסופיה, וגם ספרים שנקראים 'שו"ת' למרות שתוכנם אינו שאלות ותשובות במובן הקלאסי של הביטוי. העורכים הוסיפו לכל ערך את כל הדפסותיו ומהדורותיו, וציינו מקורות שמרחיבים את הידע על הספר ומחברו. כך בערך הראשון, הספר 'אב בחכמה' של ר' אברהם אהרן יודלביץ מניו יורק, כולל הרישום פירוט של תוכן הספר, ציון תגובות שהתפרסמו נגד פסק תמוה שבו, עובדת נגישותו באתר Hebrewbooks (הוא מופיע תמיד כראשון גם במאגר 'אוצר החכמה'), הפנייה למאמר על המחבר וספרו בכתב העת 'ישורון' ועוד; לעומתו הרישום האחרון בכרך ב מתאר את הספר 'קשרי מלחמה' על שלושת כרכיו מאת סגן אלוף הרב אייל קרים, שהוא ספר פסקים ותשובות בענייני צבא והלכה, שמחברו, בעבר קצין קרבי ואח"כ ראש 'כולל', משמש כיום כאחד מבכירי הרבנות הצבאית הראשית. בס"ה בשני הכרכים כ-3500 ערכים. את הכרך הראשון פותח מבוא מקיף בן למעלה ממאה עמודים על ספרות השו"ת כלליה ופרטיה, ואת הכרך השלישי ילוו מפתחות מחברים ואישים, מקומות וקיצורים.

שיטה על מסכת בבא קמא לרבינו יעקב קאשטרו (מהריק"ש), מרא דאתרא דמצרים. יוצא לאור לראשונה מכתב יד, עם מבוא, מראי מקומות והערות, על ידי יעקב שמואל שפיגל. מכון אהבת שלום, ירושלים תשס"ח. שני כרכים. (02-5370970)

פרופ' יעקב שמואל שפיגל נ"י עשה זאת שוב: עבודת ההדרה מושלמת של חיבור קדמון גדול וחשוב שלא היה מוכר עד עתה. ההדרה כללה את כל השלבים: זיהוי כתב היד שמקורו באוסף גינזבורג בספריית מוסקבה; העתקת כתה"י הקשה והארוך (913 עמודים); פיסוק וקיטוע; ציונים והערות; ומבוא מקיף, הכולל שלושה חלקים: תולדותיו וחיבוריו של המהריק"ש, תלמידו המובהק של הרדב"ז ואחד מגדולי הרבנים במצרים בדור הב"י; על החיבור ודרך ההדרתו; ועל שיטתו הפרשנית של

המהריק"ש. בין השאר פרופ' שפיגל מאריך בתיאור 'העיון הספרדי', שייסדו אחרון גדולי ספרד ר' יצחק קנפנטון 'און קסטיליה' בדור שלפני הגירוש, שיטת העיון שהובילה את העיון התלמודי של גדולי ארצות המזרח שנים רבות, עד ששקעה לפתע לאחר כמאתיים וחמישים שנה. המהדיר גם ליקט מכתבי המהריק"ש עשרות כללי תלמוד, חלקם מעניינים ביותר. כך למשל תמה המהריק"ש ב'שיטתו' פירושו מודע במקומות מסויימים קשה מאוד לאמוראים לתלות סתירה בין מקורות תנאיים במחלוקת תנאים - בעוד שבמקומות אחרים הגמ' אומרת 'כתנא'י' בלי כביכול להניד עפעף; המהריק"ש מיישב את השאלה באופן מקומי, ומסביר בכל סוגיא מודע הניחו האמוראים כאן שכנראה הסתירה מבטאת מחלוקת תנאים - יותר מאשר בסתירות המופיעות בסוגיות אחרות. שני ספרים סייעו למהדיר בעבודתו: 'אוצר מפרשי התלמוד' מבית היוצר של 'מכון ירושלים', שהציג לפניו כשמלה את דעות המפרשים כמעט בכל נקודה ונקודה שבמסכת, וסייע בהשוואת דברי המהריק"ש למחברים האחרים; ודקדוקי סופרים על מסכת ב"ק מהדורת ר' שבתאי פרנקל, ספר שחסך הרבה טירחה בהתייחסות להערות הנוסח הרבות שבחיבור. המהדיר מוכיח שלפני מהריק"ש עמדה מסכת ב"ק דפוס ונציה משנת רח"צ, שיש בה שינויי נוסח מעניינים בהשוואה לשאר הדפוסים; מעניין לציין שמהדירי דק"ס מהד' פרנקל התעלמו לעיתים מהבדלים אלו משום שלא ייחסו להם חשיבות, אולם המהריק"ש במקרים מסויימים דווקא מצא משמעויות חשובות להבדלים אלו (עי' במבוא עמ' 52 ובהע' *246) 1100 עמ' מכיל הפירוש הזה על מס' ב"ק על שני כרכיו, ויש בו פירוש והערה כמעט על כל תיבה. מלאכת ההדרה המושלמת של פרופ' שפיגל ראויה להערכה ואף לחיקוי ע"י מהדירי דורנו.

אורח צדיקים. חלק ד. אנציקלופדיה לתולדות חייהם ומעשיהם של כשישים וחמישה מגדולי ישראל. ליקט ערך וכתב בס"ד דניאל משה אלול. [בית שמש] תשס"ח. 414 עמ'. (02-9919222)

בשלהי תשס"ג יצא לאור הכרך הראשון של הסידרה 'אורח צדיקים', ולאחר פחות מחמש שנים מגיע כבר תורו של הכרך הרביעי (בגל' תשרי של השנה שעברה עמ' 98 כתבתי על הכרך השלישי, ולפני כן על הכרכים הקודמים). השילוב של דקדוק ביוגרפי עם כתיבה פשוטה, קלה וקליטה, הסינכרון השיטתי של רבנים עם תלמידיהם ותלמידים עם רבניהם, הדגשת סדר הדורות והרקע ההיסטורי של כל אחד מהמחברים עם תיאור השפעתם הציבורית והתורנית, השילוב של גדולי ישראל מפורסמים עם רבנים ומחברים שכמעט אבד זיכרם, המפתחות המפורטים לפי סדר כרונולוגי, סדר א"ב ולפי סדר יום הזיכרון (ירצייט), גורמים לספר להיות מקור נעים, חשוב, אמין, שימושי, מדוייק ומעניין לתולדותם של סופרים וספריהם. בניגוד לשלושת הכרכים הראשונים שהמחבר טרח לנקד אותם כדי שיתאימו גם לילדים - הוא החליט להדפיס את הכרך הרביעי בלי ניקוד, וייתכן באמת שזה משרה על הספר רושם רציני ו'מבוגר' יותר. הספר מסתיים בתיאור דמותו של חסיד ברסלב צעיר, ר' מיכאל דהן זצ"ל, שנהרג בשנה שעברה בתאונת דרכים, כאשר בימיו המעטים הספיק לחנך ולקרב, ללמוד וללמד, לעודד 'נושרים' ולהקים להם מוסדות חינוך, ואף לחבר כתבים בענייני חסידות. המחבר מצרף דברי עידוד לקוראיו ללמוד מדמותו של ר' מיכאל הנ"ל ולהקדיש מאמץ לקרב את הנוער לתורה ולמצוות; אין ספק שגם לסידרה זו תפקיד באותו חינוך ובאותו קירוב.

ירושתנו. ספר שני - התשס"ח. ספר שנה לתורתם של חכמי אשכנז, אורחותיהם ומנהגייהם, מסורות וזכרונות, מחקרים וסקירות. מכון מורשת אשכנז. כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשס"ח. עורכים: הרב שלמה יהודה ליב הופמן והרב יוסף שלמה מאיר. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשס"ח. תסב עמ'. (08-9741091; yerushatenu@neto.bezeqint.net)

בגליון תמוז תשס"ז של 'המעין' (מז, ד) עמ' 96-97 כתבתי על הכרך הראשון של 'ירושתנו', ועל תפקידו בחידוש מורשת יהדות אשכנז בדורנו; מורשת זו אכן הולכת ומתעוררת, כך שבהקדמה לכרך השני יכולים העורכים לספר בשמחה על הקמת קהילות נוספות בארץ ובחו"ל שדרכם היא דרך מורשת יהדות אשכנז. ההתעוררות והחידוש באים לידי ביטוי גם בספר השנה תשס"ח: המדורים השונים מלאים וגדושים במאמרים ומחקרים איכותיים ומרשימים, ממגוון רחב של כותבים. ניגע רק בקצה המזלג: במדור 'תורת אמן' כותב החוקר המעמיק הרב יעקב לויפר מאמר ארוך ומורכב על 'מבטא התנועות' - הבדלי ההגייה של סימני הניקוד השונים שנפרדו כבר בימי קדם לכמה ראשים, שהמרכזיים שבהם הם המבטא הספרדי, ה'ליטאי' וה'חסידי': הספרדי הוא ההגייה של רוב עדות המזרח (והעברית המדוברת היום) - הקמץ זהה לפתח, הצירה זהה לסגול, הקמץ הקטן זהה לחולם, ועוד; ב'ליטאי' קיימים הבדלים בין כל התנועות, אין הבדל בין קמץ קטן לקמץ רגיל, והחולם נהגה כמו קמץ בתוספת יו"ד אחריו; ובמבטא ה'חסידי' הקמץ מבטא בהברה פתוחה כשורוק ובהברה סגורה כקמץ, השורוק מבטא כחיריק, הסגול בראש מילה מבטא כאילו יש אחריו יו"ד וכו'. הרב לויפר מוכיח שהניקוד הטברני המקובל אינו מתאים כלל להברה הספרדית, וגם הכלל הידוע שניסחו כבר הרד"ק על חמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות - נתקל בקשיים רבים כאשר הוא מורכב על הניקוד הטברני שלנו. לדעתו דווקא המבטא ה'ליטאי' בהגייתו היהודית-גרמנית מתיישב היטב עם הניקוד הטברני, אולם הוא מדגיש שאין מכאן כלל ראיה שבטבריה של תקופת חכמי המסורה דיברו במבטא אשכנזי! בהמשך כותב הרב מרדכי דרפר ממודיעין עלית על המנהג וההלכה בענין עשיית חלונות לבית הכנסת. המחבר אף טרח לצלם את חלונות המזרח בבתי כנסת אשכנזיים עתיקים, ולהסביר את מיקומם וצורתם על פי המקורות שהביא בגוף המאמר. מדהים עד כמה נושא זניח-יחסית יכול להפוך למאמר מרתק ומאלף, משולב בדקדוקי הלכה ומנהג, היסטוריה ומסורת. העורך הרב יוסף שלמה מאיר מנתח תרשים בן למעלה מיובל שנים, בו ניסה הרב זאב לנג זצ"ל, בן פפד"מ וממנהלי ישיבת 'קול תורה', לזהות את מקום קבורתם של גדולי אשכנז בבית הקברות העתיק של פפד"מ, שרובו נהרס ע"י הנאצים, ומשלים את כל הידוע לנו בנושא. חידושו העיקרי הוא שרוב המצבות שם אינן עומדות היום במקומן המקורי, ולכן לא הבנתי מה החשיבות לסדר שבו מונחות היום המצבות אחרי שכבר נותקו ביד רשעה מקיבורן הרב ישראל פלס מבני ברק, מחוקרי מכון שלמה אומן, מבדיל בין מנהגים שונים שהיו קיימים בתוך 'מנהג צרפת' העתיק, ומסביר את משמעות זיהוי זה להבנת מקורות שונים בהלכה; והרב יוסף פראגר מירושלים מתאר בהרחבה את תולדות קהילת מיץ, קהילה שהתייחדה בין אחיותיה בצרפת במנהגיה (זהו המקום היחיד בעולם שבו מוסיפים בברכות השחר עד היום את הברכה שייסדה הגאונים 'ב'א"ה מגביה שפלים'!) ובגדוליה (ביניהם ר' אברהם ברודא, ר' יעקב רישר בעל 'שבות יעקב', ר' יעקב יהושע בעל 'פני יהושע', ר' יהונתן אייבשיץ, ר' אריה ליב גינצברג בעל 'שאגת אריה' ועוד) במשך דורות רבים, כשהוא משתמש במקורות מגוונים ביותר, כולל במהדורה החדשה של יומנה של גליקל מהמלך... הכרך מסתיים בלוח מנהגי בית הכנסת לפי מנהגי אשכנז המקוריים לשנת תשס"ח, כשאחריו קובץ השגות שנתקבלו על הלוח הקודם, ותשובות עליהן מאת הרב בנימין שלמה המבורגר. כך למשל העיר הרב יואל שוורץ מירושלים על הקביעה שאין קוראין איכה בציבור בתשעה באב ביום, שהרי קדמוני אשכנז כתבו שהמנהג הוא שקורין איוב וחצי ירמיה בבית הכנסת, ולמה נתבטל המנהג הזה? משיב הרב המבורגר: בימי האחרונים בטלה הנהגתם של הראשונים מפני שנוספו קינות רבות שאמרו בהטעמה ובנגינה, 'והנסיון בבתי הכנסת שלנו מעיד על כך' שמסיימים אותן לאחר חצות היום; מה שאין כן בימי הקדמונים שמיעטו באמירת קינות והיה יותר פנאי. עד כאן תשובת הרב המבורגר. מכאן שגם מנהגי אשכנז ה'מקוריים' עברו לעיתים שינויים מסיבות שונות. ושוב עולה ובוקעת השאלה: מי קבע שחזרה למנהג אשכנז המקורי הוא דווקא חזרה למנהג של דור פלוני? אולי מנהג הדור הקודם היה עדיף? ואולי המנהג המקובל היום בנושא זה או אחר עדיף משניהם? וצ"ע.

ירושתנו. ספר שלישי – התשס"ט... כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשס"ט. עורכים: הרב שלמה יהודה ליב הופמן, הרב יוסף שלמה מאיר והרב משה דוד צ'צ'יק. בני ברק, מכון מורשת אשכנז, תשס"ט. תס עמ'. (08-9741091);

(yerushatenu@neto.bezeqint.net)

כרך תשס"ט של 'ירושתנו' הספיק להגיע לשולחן מערכת 'המעין' עם סגירת הגליון, ולכן אכתוב על כרך מלא וגדוש זה בקיצור, שלא 'לפי כבודו': שוב מוצגים לפני הקורא כמה וכמה מגדולי אשכנז שכמעט ואינם מוכרים ב'עולם התורה', ושוב גוברת ההתפעלות מתלמידי חכמים גדולים בכל קנה מידה, מיוחדים בהנהגותיהם למקום ולבריות, שכפי שכתב הגאון ר' יחיאל יעקב וינברג זצ"ל (בשו"ת שרידי אש [מהד' חדשה] חלק א סימן לא) בהזכירו אחד מהם, רבי מרדכי בורר הי"ד רבה של גלינגן, שנפטר בדמי ימיו בכלא הנאצי עוד לפני פרוץ המלחמה: 'ראוי לקבוע לדורות כי בין רבני גרמניה נמצאו אנשים צדיקים, חסידים וקדושים, אשר במדינות אחרות היו רבבות אנשים רצים אחריהם ליהנות מזיו תורתם ויראתם...' שרידים מתורתו של הרב בורר מובאים בכרך זה עם תיאור דמותו, כמו גם תיאוריהם של ר' שמואל בוטנווייזר אב"ד ואסטרדינגן מתקופת הגר"א, ר' יעקב משה רוזנברג מן הדור שאחריו, בן פפד"מ שכיהן כרבן של קהילות שונות בגרמניה ובהולנד, ר' שלמה אנסבכר מנירנברג שנפטר שבע ימים ומעשים סמוך לפני פרוץ השואה, ועוד רבים. גם סוגיות הלכתיות בעלות היבט 'יקי' נידונות בהרחבה בספר: אי אמירת קדיש אחר עלינו, שינוי המנהג בקריאת פרשת זכור, מנהג לבישת הסרגנס [=קיטל] בהושענא רבה, ועוד. כמה דיונים עוסקים בענייני הברת לשון הקודש; אחד מהם מתאר את כללי ההברה ההולנדית-אשכנזית, הדומה להברה ה'ייקית' הידועה אך שונה ממנה בפרטים רבים. בעיקר מפורסמת ההגייה המיוחדת של האות ע"ן לפי מנהג הולנד, שאין לה אחות בשום קהילה - "נג". יעקב נהגה כ"ינגקוב" (ואין קושיא מעצם היות עיצור אחד מבוטא כשניים, כי כך גם נעשה בהגייה המקובל של האות צד"י למשל. ואכמ"ל.) הופתעתי לקרוא שכך היה גם מנהג הקהילה הספרדית העתיקה של אמסטרדם, ויתכן שקיימת כאן השפעה הדדית מסויימת בין שתי הקהילות. החוקר הידוע הרב פלס מציג מחקר מקיף על 'מחזור אלטמן', כת"י עתיק של מחזור אשכנזי, ומתלונן על חוקרים חשובים שלא מצאו 'תגליות מעניינות' בנוסח התפילות שמופיעות בו; אולם קושיא מעיקרא ליתא, שהרי אין ספק שכל כת"י מכל סוג שהוא שייפול לידי האמונות של הרי"מ פלס יימצאו בו 'תגליות מעניינות' לאין מספר... הרב שאול נתנאל שנלך מנתח את סוגי מנגינות התפילה שבמסורת אשכנז, ומתבסס בין השאר על דברי רבי אברהם פורטלאונה מפאדובה, שכותב בספרו 'שלטי הגיבורים' (העמוד לצאת לאור בקרוב במהדורה חדשה ומתוקנת) בפרקי המוסיקה, שלא השתמשו בבית המקדש כלל בשופר ובתופים וכד' - אלא רק בכלים 'סולידיים' המשרים אוירה רגועה ונעימה (חוץ מבשמחת בית השואבה ולצורכי מצוה); זהו לדעתו גם העקרון העומד בבסיסם של מנהגי הניגונים באשכנז. ואי אפשר שלא להזכיר את מאמרו המרתק (כרגיל!) של פרופ' י"ש שפיגל, המוכיח באופן חד-משמעי שהשמועות שהעיבו שנות-דור על כבודו וחשיבותו-התורנית של רבי אהרן וירמש בעל 'מאורי אור', אב"ד מיץ לפני מאתיים שנה - אין להן שום יסוד, וטעו והטעו את הציבור כמה תלמידי חכמים חשובים שסמכו על ערך מוטה ומוטעה באנציקלופדיה 'אוצר ישראל', והוציאו בכך שם רע על גדול בישראל! (בנספח מתאר פרופ' שפיגל את הייחס האמביוולנטי לאנציקלופדיה זו, המאפיין כמה ת"ח חשובים...) אשים כאן קנציי למילין כנ"ל. יישר כוחם של העושים והמעשים!

הלכה למשה על משנה תורה להרמב"ם מאת רבי חיים משה אמארייליון. הלכות נזקי ממון. עם מפתחות. ירושלים, הוצאת ספרים פלדהיים, תשס"ח. תיא עמ'. (02-6513947)

ר' חיים משה אמארייליון היה מגדולי רבני קושטא לפני כשלוש מאות שנה. למרות שנפטר בגיל

צעיר יחסית הספיק לחבר ספרים רבים וחשובים, ביניהם שו"ת דבר משה על כל חלקי השו"ע ועוד. ספרו הגדול על ספר נזיקין של הרמב"ם נדפס שנים ספורות אחר פטירתו בשני כרכים גדולים, ומאז מהווה את אחד הפירושים החשובים על ההלכות של ספר נזיקין; אולם דפוסי הצילום אינם מקילים על השימוש בספר חשוב זה. כמו לפני כמה שנים בסידרת ספרי 'מרכבת המשנה' על הרמב"ם מאת ר' שלמה חלמא, שיצאו לאור במהדורה מהודרת ונעימה ללימוד בשישה כרכים גדולים, כך גם הפעם נטל על שכמו ר' יעקב פלדהיים לזכות את הציבור במהדורה נוחה ושימושית של ספר חשוב זה, והכרך הראשון, בהכנתו של בנו הרב צבי מרדכי, מונח כבר לפנינו. אין מדובר בההדרה חדשה בתוספת הערות וצייונים וכד', אלא בהדפסה חדשה מתוקנת ומוגהת, המאירה פניה ללומד. מפתח מפורט יחסית לחידושים על מסכת ב"ק נמצא בתחילת הכרך, ומפתח צנוע לש"ס ולטושו"ע חו"מ נמצא בסופו; נראה לענ"ד שיש מקום גם במהדורה מסוג זה, ולמרות שהספר כתוב כסדר הלכות הרמב"ם, להרחיב מעט את המפתח לתועלת הלומדים. עוד שני כרכים שיודפסו בקרוב ישלימו את הסידרה החשובה הזו. ידובבו שפתיו של המחבר זצ"ל בקברו שבסלונקי עם חידוש הלימוד וההעמקה בספרו בצאת המהדורה החדשה והיפה הזו לאור.

שמיטה – תדריך לימודי. ביבליוגרפיה, כיצד ומהיכן ללמוד וללמד עניני שמיטה; שמיטה – הלכה למעשה, פסקי הלכות שביעית. מהדורה חמישית מורחבת ומעודכנת. מנחם בורשטיין. ירושלים, מכון שלמה, תשס"ח. 460 עמ'. (1599505022)

פעליו המרובים של ידידי הרב מנחם בורשטיין שליט"א במסגרת עמידתו בראש מכון פוע"ה – 'פוריות ורפואה על-פי ההלכה' – ידועים ומפורסמים. אך לא כולם יודעים שנוסף לפעילות זו, הממלאה את רוב ימיו ולילותיו, מצליח הרב בורשטיין לקיים פעילות תורנית-ספרותית נוספת בנושאים הלכתיים-אקטואליים שונים, ובהם מצות השמיטה. הביבליוגרפיה הרחבה בכל נושאי השמיטה שנמצאת בספר זה מקיפה את כל מה שניתן למצוא, בספרים ובכתבי עת מכל הדורות, בנושאי השמיטה, כאשר היא מחולקת לפי נושאים ונושאי משנה; מפתח מפורט לשמות ועניינים בסוף הספר מונע כמעט כל אפשרות להחמיץ נקודה כלשהי אליה מנסים להגיע. הפרק הראשון עוסק ברשימת מאמרים המייעצים לרב ולמורה איך ללמוד את נושא השמיטה, וי"ד הפרקים הנוספים כוללים את כל פרטי הלכות שמיטה, מקורותיה במקרא, טעמיה, חשבונות שנות השמיטה, פסקי הלכות, גבולות הארץ, היתר המכירה, ביעור וידידי מעשרות, יובל, הקהל ועוד. בהקדמתו למהדורה החמישית הזו מדגיש המחבר שהוא לא מנה כרוכלא כל מה שנכתב בנושאים הנ"ל, אלא בעיקר מאמרים מסכמים וכוללים, העשויים להקל על הלומד והמלמד; הוא מוסיף כדבר מובן מאליו שהזכרת מאמר באחת הרשימות אינו מהווה עדות להסכמתו למסקנתו, שהרי הוא מביא גם מאמרים שמסקנותיהם סותרות מן הקצה אל הקצה. 150 עמודים בסוף הספר כוללים לקט פסקים והוראות, לקוחים בעיקר ממדריכי השמיטה של מכון התורה והארץ וממקורות רבים נוספים, בכ"ב פרקים. צר לי שעקב ריבוי הספרים שמקבלת מערכת 'המעין' נאלצה הסקירה של ספר זה להמתין עד שלהי שנת השמיטה; אני מבטיח בל"נ שאחת המהדורות הבאות תיסקר כאן בעז"ה **בראשית** שמיטת תשע"ה...

ספר התרומה לרבנו ברוך ב"ר יצחק. הלכות ארץ ישראל. יוצא לאור במהדורה חדשה ומתוקנת עפ"י כתבי יד עם שינויי נוסחאות מקורות וביאורים, מאת הרב יואל פרידמן. אשקלון-כפר דרום, מכון התורה והארץ, תשס"ח. 96 עמ'. (08-6847325)

הרב יואל פרידמן, מרבני מכון התורה והארץ וממגורשי גוש קטיף, המשיך להשתעשע' בתורה גם

בימי הצרה והצוקה של קיץ תשס"ה ואחריהם. עיקר עיסוקו בימים אלו היה 'הלכות ארץ ישראל', חלק מחיבורו הגדול של אחד מגדולי בעלי התוספות רבנו ברוך 'בעל התרומה', שיצא לאור לקראת השמיטה הזו מתוקן ומדויק, מוגה ומוער. הוא מציין בצדק במבואו, בשם ידידי פרופ' שמחה עמנואל, שהכינוי המקובל לבעל התרומה 'רבנו ברוך מוורמייזא' (או מגרמייזא) אינו אלא טעות, מפני שר' ברוך היה צרפתי בדיוק כמו רבו המובהק ר"י הזקן בעל התוספות. ר' ברוך סיים לכתוב את ספרו הגדול מעט אחרי שנת תתק"ס, וכמה שנים אח"כ כבר היה כנראה בדרכו לא"י. ספר התרומה היה לאחד מספרי הפסיקה החשובים ביותר, ופוסקים קדמונים מבססים עליו את פסקיהם; כך למשל הוא מהווה אחד משלושת העמודים שהסמ"ג נסמך עליהם (נוסף לספר היראים לר' אליעזר ממיץ ולמשנה תורה להרמב"ם), ועשרות כתבי היד שנתרו ממנו והפעמים הרבות שהוא נדפס מעידים על חשיבותו. השינויים הרבים בנוסח בין כתבי היד ובינם לבין הדפוסים (שכולם כנראה 'צאצאי' הדפוס הראשון, ונציה רפ"ג) נובעים כנראה בין השאר משינויים ותיקונים שהכניס המחבר עצמו לספרו במשך השנים, והאריך בענין תופעה זו פרופ' שפיגל בספרו 'עמודים בתולדות הספר העברי - כתיבה והעתקה' (תשס"ה) עמ' 116 ואילך; בכל אופן המהדיר העדיף לקבוע כנוסח הבסיס את כת"י לונדון הקדום יותר, ויש מקום לדון על כך (הוא הרחיב בענין זה בהקדמתו עמ' 13 ואילך). הלכות א"י של ספר התרומה נמצאות בין הלכות תפלין להלכות שבת, והם מהווים בס"ה חלק קטן מהספר. מתברר שבתקציר של ספר התרומה שנכתב בידי ר' ברוך עצמו, המכונה 'סימני ספר התרומה', לא מוזכרות כלל הלכות א"י; בנוסף על כך סגנונם שונה מעט, וגם בחלק מכתבי היד של ספר התרומה הן חסרות. יתכן אם כן שהלכות אלו נכתבו בזמננו של רבנו אחר שעלה ארצה, ונספחו לספר יותר מאוחר. חידושו הגדול של רבנו בהלכות א"י הוא דעתו הידועה שיש קנין בזמן הזה לגוי להפקיע את קדושת הארץ, ולכן מותר אף ליהודי לעשות מלאכה בשדהו של גוי בשביעית. בנוסח הנדפס דברי ספר התרומה בענין זה מוגוממים, והיה מקום לדייק מהם שרבנו נשאר בספק בנקודה זו, וכך אמנם הסיק החזו"א; אך המהדיר מוכיח (עמ' 67 בספר, ובהע' קפט הארוכה) שעל פי הנוסח הנכון דברי רבנו החלטיים שיש קנין לגוי בקרקע, אם כי רבים מחבריו של רבנו לא הסכימו עמו בזה. הקדמה מיוחדת הוסיף רבנו ברוך להלכות א"י, מלאת כיסופים וערגה וחיבה לארץ הקודש; היא מתחילה בפסוק 'למען ציון לא אחשה' וכו', והמהדיר מביא שבנוסח כת"י נוסף: 'בחלומי אמר לי לבי להתחיל במקרא הזה! לא נותר אלא לקוות שהרב פרידמן ימשיך להחזיר את ספר התרומה כולו, ותהיה בכך תועלת גדולה לפסיקת ההלכה בישראל.

התורה והארץ. ה. שביעית. כפר דרום-אשקלון, מכון התורה והארץ, תשס"ח.

510 עמ'. (08-6847325)

שלושים וכמה מאמרים כלולים בספר השנה החדש עב"הכרס של 'מכון התורה והארץ', רובם ככולם בענייני שביעית. המאמר הפותח הוא של ראש ישיבת 'מרכז הרב' הגאון ר' אברהם שפירא זצ"ל, ממכוני דרכו של המכון (לזכרו מוקדש גם הספר) בענין מצעים מנותקים. הרב יעקב אריאל שליט"א, נשיא המכון, עוסק בבעיה שנדמה לי שהתעוררו לה רק בשמיטה זו - האיסור לעודד את הגוי לזרוע באדמתו בשביעית לצורך ישראל, בניגוד למנהג ועדי הכשרות למיניהם להקל בכך בגלל הצורך להכין כמות מספיקה של פירות וירקות להמוני בית ישראל שאינם סומכים על היתר המכירה; למסקנה מצרף הרב אריאל את דעתו לפוסקים רבים שאסרו מכל וכל לגרום לגויי הארץ לזרוע יותר בשמיטה עבור יהודים, ביניהם הגאונים הרב ווזנר והר"ג קרליץ שליט"א. במאמר ארוך מתאר הרב יואל פרידמן את המחלוקת הארוכה והמרה בין המב"ט למרן הב"י בענין קדושת שביעית בפירות גוי; מסקנתו היא שעדות ר"א אזכרי שהב"י חזר בו שוב בסוף ימיו והחמיר - קשה לסמוך עליה, בין השאר מפני שהרא"א היה תלמידו המובהק של ר' יהוסף אשכנזי ה'תנא' מצפת שחלק על הב"י בחריפות בענין זה, ויתכן מאוד שכדי להכריע את ההלכה בא"י כדעת רבו,

בעידן שבו יישוב הארץ הלך והתחדש בעקבות גירוש ספרד - החליט 'להיתלות באילן גדול' (הרב פרידמן מדמה את זה, עם כל ההבדלים, להכרעתו של החזו"א ארבע מאות שנים מאוחר יותר לקבוע הלכה בענין זה בנסיבות דומות כמבי"ט ולא כב"י...). דווקא המבי"ט יתכן מאוד שחזר בו לפחות חלקית, עיי"ש. כמה מאמרים עוסקים בסדרי העדיפויות לכתחילה ובדיעבד שבין השיטות השונות להשגת פירות וירקות בשמיטה. דברים מעניינים מאוד כותבים ד"ר חיים צבן והאגרונום ירחמאל גולדין ממשרד החקלאות על מצב החקלאות בארץ בהקשר למצוות השמיטה. בין השאר הם מדגישים שהיות והחקלאות הרווחית בארץ היא דווקא זו המבוססת על טכנולוגיה ומחקר יקרים יחסית - האפשרות לייצא את העודפים לחו"ל כל שנה היא קריטית לקיומה; בגלל מתח הרווחים הנמוך אין להם ספק שהשבתה כללית של יצוא הירקות והפירות למשך שנה אחת תמוטט לגמרי את השוק הזה. הם מגלים שרוב ככל הדגנים, הסוכרים והשמנים הנצרכים בארץ מייבאים, ועיקר גידולי הארץ הם הפירות והירקות. העורכים מציינים בהקדמתם שמערכת 'אוצר הארץ' שהקים המכון בשמיטה זו משתדלת ליישם באופן מיטבי את חזונו של הרב קוק זצ"ל, למעט ככל האפשר בשימוש בהיתר המכירה - תוך כדי מאמץ שהפגיעה בחקלאות היהודית בארץ תהיה קטנה ככל האפשר. הם גם מספרים שקיימות אצלם 'תוכניות מגירה' מוכנות לאספקת תוצרת יהודית כשרה גם כאשר השמיטה תחול מדאורייתא ושמירת השביעית כהלכתה תקיף את כל העם, חקלאים וצרכנים, בעגלא ובזמן קריב.

עם לבדד. מחקרים במסכת עבודה זרה. צבי אריה שטיינפלד. רמת גן, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשס"ח. 338 עמ'. (03-5318401)

הלכות ההרחקה בין ישראל לגויים אשר סביבותיהם יסודן באזהרות החוזרות והנשנות של הקב"ה בתורה להיזהר מטומאת העמים, וענפיהן כוללים תקנות חז"ל שונות שבאו להרחיק את האדם מגופו ומרוחו של 'הברו' הגוי. פרופ' שטיינפלד חוקר בספרו את גזירות ההרחקה האלו, רובן איטורי אכילה שונים, בשיטות מחקריות-ביקורתיות, ומסקנתו חד משמעית: בדרך כלל הגזירה המקורית היתה חמורה הרבה יותר מאשר הקביעה הלכה למעשה בדורות המאוחרים יותר של האמוראים. הספר הוא למעשה צירוף של כעשרים מאמרים שהתפרסמו בעבר בבמות שונות, כל אחד מהם דן בסוגיא אחת (בדרך כלל ממסכת ע"ז). כך בפרק השישי (עמ' 80 ואילך) דן המחבר בדיק בנקודה הנ"ל - הסוגיא בע"ז לו, א העוסקת בקולא שהקל רבי יהודה הנשיא בגזירת תלמידי הלל ושמאי על שמנם של גויים, ובמסקנתה שרק תקנה שפשטה ב**רוב** ישראל אי אפשר להתירה. והנה מתברר שבחלק מכתבי היד ובכמה ראשונים הגירסא היתה **בכל** ישראל, מה שמתאים ביותר לסוף הסוגיא: 'במארה אתם נאורים ואותי אתם קובעים הגוי כולו, אי איכא גוי כולו אין, אי לא לא', וכמובן שקיימת נפקאמינה גדולה בגירסה זו, גם להלכה - וגם לפירוש מהלך הסוגיא. המחבר מתאר את הדוחק שאלי נכנסו הראשונים שגרסו 'רוב' וקבעו שגם כאן 'רובו ככולו', מסביר מה גרם לנוסח המקורי-לפידעתו להשתנות בשלב כלשהו, ומיישב על פי הנוסח הנכון-לדעתו כמה סוגיות נוספות בולטים בהיעדרם בכל הדיונים האלו (למעט בכמה הערות חריגות-יחסית) כל גדולי האחרונים; יתכן שהם פירשו את הסוגיא על פי הנוסח המקובל, ולכן לא סייעו לדעת המחבר לביאורו המחודש בסוגיא. המפתח בסוף הספר מפרט כל הופעה של פסוק או של דברי חז"ל בפרקי הספר, ואף לא שוכח לציין כמה מקורות מהספרים החיצוניים ומהגאונים, אך המחבר לא מצא לנכון לכלול בו את המובאות מן הראשונים (והאחרונים!), וחבל; אמנם דבריהם של אלו נמצאים בדרך כלל 'על הדף', ובכל זאת חסרונם במפתח ניכר. למרות שקביעת הנוסח הנכון-לדעת המחבר דוחה לפי הבנתו את פירושיהם של כמה מגדולי הראשונים בסוגיא - הדברים נכתבו בצורה הגונה ו'מנומסת', ולא בסגנון מזלזל כפי שקורה לא אחת בדיונים של חכמים מן האקדמיה בסוגיות תלמודיות. נודע לי שבקרוב עומד פרופ' שטיינפלד להוציא חיבור מפורט על מסכת הוריות, ובו דיון בדברי הראשונים והאחרונים על המסכת דף על דף.

פירוש רש"י למסכת מגילה. מהדורה ביקורתית. ההדיר והוסיף מבוא והערות: אהרן ארנד. ירושלים, הוצאת מקיצי נרדמים, תשס"ח. 368 עמ'.
(02-6797942)

דורנו זכה למה שלא זכו דורות קודמים - למהדורות מתוקנות ומוערות ומהדורות של כתבי קדמונים. מעטים הם היום לומדי תורה המסתפקים בעיון בספרי חידושי הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א הר"ן וכד' בהם למדו אבותיהם ורבתייהם, ורובם ככולם נזקקים למהדורות המדעיות. אפילו הגמרות המודפסות היום כבר אינן צילומי דפוס וילנא, בהם למדו כמעט כל לומדי התורה במאה השנים האחרונות, אלא הדפסות חדשות, נקיות ויפות (אמנם בתבניתו של ש"ס וילנא שקנה, די בצדק, את מקומו כבסיס ל'צורת הדף' של התלמוד הבבלי לדורות). אולם מדהים לחשוב על כך ששני עמודי התווך של התלמוד, רש"י ותוספות, שהם הבסיס לכל עיון תלמודי כבר מאות רבות של שנים, לא זכו עדיין למהדורה מתוקנת. דווקא חומרתם היא קולתם: גם מהדיר שעשוי 'להעיז' לתקן שורה שנשתבשה ברמב"ן, כשהוא מתבסס על כתבי יד ומקורות שונים - ידיו ירעדו כאשר יצטרך לבוא ולתקן נוסח של רש"י 'על הדף', נוסח שעליו גדלו ואותו יודעים אף בעל-פה רבבות אלפי ישראל, ושעל כל אות שבו ישבו ישראל ז' נקיים במשך מאות שנים; והוא הדין בענין התוספות. הוסף על כך שדווקא לרש"י ולתוספות קיימים עדי-נוסח רבים מאוד המסבכים את קביעת הנוסח הנכון, ואת החשש של כל מהדיר פוטנציאלי ש'צורת הדף' תמנע באופן טבעי הכנת מערכת מסודרת של הערות וצינונים וחילופי נוסחאות, וכבר יש בידינו סיבות טובות להזנחת שיפורם של הראשונים האלו (ולא הזכרנו כאן את נוסח התלמוד עצמו שדורש תיקון במקומות רבים, אך ענין זה זקוק לדיון נפרד, ואכמ"ל). אמנם נעשו התחלות חלקיות במהדורת התלמוד של 'עוז והדר' ומדפיסים אחרים, שם הוסיפו העורכים הערות-נוסח מפורזות בגליונות רש"י ותו' על הש"ס ע"פ הגהות מסברא של גדולי הדורות ומעט ע"פ כתבי יד, אבל לא נערכה עדיין עבודה שיטתית בענין זה. הספר שלפנינו מהווה אפוא פריצת דרך: ד"ר ארנד נטל על עצמו להגיע לנוסח המקורי של פירוש רש"י על מסכת מגילה, ונוסף על גוף הספר, שהוא נוסח הדפוס הראשון של רש"י [בשינויים מעטים, עי' שם במבוא עמ' 98] עם מערכת חילופי נוסחאות והערות נוסח ותוכן, המפרנס 165 עמודים במרכז הכרך - קיים בו מבוא מקיף בן למעלה ממאה עמודים העוסק בכל השאלות הקשורות לההדרת נוסח רש"י בכלל ומסכת מגילה בפרט, ובסופו עוד חמישים עמודים של 'עיונים' - הערות פרשניות מדוקדות על כל ענין הדורש ביאור בפירושו של רש"י. כך למשל בעמ' 299-300 מסביר המחבר מהי תליה על קלשון (שהוא פירוש הלעז 'פורקא', המבאר את התיבה 'זקיפא' שבגמ' טז, ב עליו נתלו עשרת בני המן, ע"פ 'אוצר לעזי רש"י' של אבי מורי ז"ל): לדבריו מדובר על קלשון בעל שתי שיניים, שדוחפים לזווית שבין שיניו את צווארו של הנידון למוות ו'זוקפים' אותו, וכך הוא מומת בענין תליה-צליבה. המחבר אף צירף להסברו תרשים של תליה על קלשון מתוך מיניאטורה שנמצאה בספר עתיק (אמנם יש לציין שכאן מדובר על צליבתם-תלייתם של עשרת בני המן אחר שכבר היו מתים, ולא על הוצאתם להורג בעזרת קלשון זה. דרך אגב, ד"ר ארנד סיפר לי ששנים רבות לא הצליח להבין [כמו רוב הלומדים, אני מניח] מה פירוש לתלות מישהו בעזרת קלשון; והנה בשיחה כמעט מקרית עם פרופ' פליישר ז"ל, חוקר הפיוט הידוע, היפנה אותו זה למאמר שכתב שנים קודם על הפייטן העתיק חדותא, ובו מצא להפתעתו, בסייעתא דשמיא, פתרון לתמיהה זו!). ביבליוגרפיה ומפתחות מקיפים מסיימים עבודה מושלמת זו. יש לקוות שמלאכה זו תהווה סנונית ראשונה להכנת מהדורות מתוקנות של כל ה'דף', כל הגפ"ת - גמרא, פירוש רש"י ותוספות - של התלמוד הבבלי כולו.

סידור אזור אליהו. כמנהג אשכנז (פולין) הישן על פי דעת הגר"א... ערוך ומוגה בדקדוק רב ע"פ סידורים ישנים, עם מבוא והערות רבות בענייני נוסחאות

התפילה, ובתוספת ספר מעשה רב דפו"ר. יסדו על פי כתבי הגר"א ותלמידיו הרב יהושע כהן זצ"ל, ועל ידו ישעיהו וינוגרד. השלים והוסיף מקורות והערות דוד כהן. מהדורת הטורי. **מהדורה ששית מתוקנת ומורחבת**. ירושלים, כרם אליהו, ה'תשס"ח. 29+תריב+67 עמ'. (02-6242475)

ב'המעין' תמוז תשנ"ט [לט, ד] עמ' 47 ואילך כתבתי, בתוך דבריי על המהדורה הראשונה של הסיפור 'אזור אליהו', שסידור זה מהווה 'קפיצת מדרגה' בדרכנו לנוסח התפילה המדוקדק והמבורר של רבנו הגר"א זצ"ל. שש שנים אח"כ, בגליון תמוז תשס"ה [מה, ד] עמ' 93-94, סקרתי את המהדורה הרביעית המתוקנת; סיימתי את דבריי בכך שהמהדיר הרב דוד כהן אמר לי שלדעתו הסתיימה מלאכתו ולא תצא מהדורה מתוקנת חדשה נוספת של הסיפור, ואני השבתי לו שלא ימהר 'לידור', כי ללא ספק יימצאו עוד תיקונים והשלמות נחוצים לסיפור משובח זה, שגרם לשדרוג ההתייחסות לנוסח בסיפורים חדשים רבים. ואכן עתה זכינו למהדורה שישית חדשה ומתוקנת, עם הערות ושינויים ותוספות, ונראה לי שעדיין לא נאמרה בה המילה האחרונה. במבוא עמ' 20 נוספה הערה חשובה (הע' 7) שלא הופיעה במהדורת הקודמות: המהדיר מעיר שמנהג הפרושים בירושלים אינו יכול לשמש כמקור למנהגי הגר"א, מפני שלוח א"י שחיבר הגרימ"ט זצ"ל, שהפך ל'ברירת המחדל' במנהג האשכנזים הפרושים בא"י - מבטא למעשה מנהגים של פשרות, שילוב של מנהגים ספרדיים בתוך נוסח אשכנז, בגלל התבטלות הקהילה הפרושית הקטנה של ירושלים למנהג הספרדי הרווח. יש להוסיף על כך שאיש לא כפה את תלמידי הגר"א ותלמידי תלמידיהם לעשות את הפרשות האלו; נראה לענ"ד שבגלל שקהילת תלמידי הגר"א בירושלים לא הרגישה מחוייבת למנהגי אבותיה מעבר לגבול מסויים - היא התירה לעצמה לשנות חלק ממנהגיה במקום שלדעתה היה לכך מקום, כמו למשל אמירת 'ברכו בתרא' בסוף תפילות ערבית ושחרית (אך לא בימים בהם קוראים בתורה, שאז גם המאחר זכה כבר קרוב-לוודאי לשמוע 'ברכו' מאחד העולים לתורה, למרות שמנהג הספרדים לומר ברכו בתרא גם בימים אלו; גם זה הוא חלק משיקול דעתם) וכד', אך גם לנוסח רבם הגר"א לא הרגישו תלמידי הגר"א מחוייבים באופן מלא. ויש להאריך בכך ואין כאן מקומו. ב'השלמות' שבסוף הספר כתב המהדיר י"א בירורי הלכה ומנהג; במהדורה זו הרחיב המהדיר את הבירור ההלכתי המעניין בפרק העוסק בבקשות ותחנונים בשבת וביו"ט (במהדורות הקודמות נקרא פרק זה 'שאלת צרכיו בשבת וביו"ט'), וכתב שלדעת הגר"א אין אומרים כלל בקשות ותחנונים ביום טוב ובשבת, משום שאמירתם פוגעת בכבוד השבת והחג. אין זה שייך לר"ה וי"כ שהם ימים שמיועדים לתחנונים, אך כאשר הם חלים בשבת ממעטים בתחנונים מאוד, ורק בתפילת נעילה, שהיא שעת גמר הדין, מקיימים כעין זעקה על פיקוח נפשנו, ולכן רק בה מותר גם לדעת הגר"א לומר תחנונים ממש, עיי"ש באורך. סידור 'אזור אליהו', כדרכו של עולם, זכה גם לביקורות, חלקן אף חריפות (אחת מהן התפרסמה ב'המעין' תמוז תשס"ז [מז, ד] עמ' 74 ואילך, ושם בהע' 1 צוינו הסקירות והביקורות שנכתבו ע"י ת"ח וחוקרים על סידור זה), ואולי זו הסיבה שמהמהדורה החמישית הוסיף המהדיר להקדמתו את המשפט הבא: 'אדון כל הנשמות... גלוי וידוע לפניך שלא לכבודי עשיתי ולא לכבוד בית אבא' וכו'... הרבה מדברי הביקורת נובעים מכך שהמהדיר, בכוונת מכוון, לא נקט בשיטה מדעית-דקדקנית בקביעת הנוסח והמנהג בסיפור זה - אלא בשיטה שהייתי מכנה אותה 'מדעית למדנית', שמותיירה גם שיקול דעת די רחב למהדיר עצמו לקבוע את מה שנראה בעיניו כנוסח אשכנז הקדום עם תיקוני הגר"א עליו, על פי כל הממצאים שלפניו. ויש צדדים לכאן ולכאן. כמה חידושים לשוניים במהדורה זו, ונציג שניים מתוכם: א. האות צד"י בסממן הראשון של הקטורת, הצרי, לא נוקדה בשווא נע כפי שהיה במהדורות הקודמות - אלא בחטף קמץ, כי התברר שהמסורת שהגר"א העדיף שווא נע (כנוסח הרבה סידורים ישנים) אינה מדוייקת, יעויין שם בהערות. ב. התיבה השישית בקדיש, 'דברא', נכתבה בתיבה אחת ובשווא נח באות בי"ת, ולא בשתי תיבות כמקובל: 'די ברא'. אולם החידוש הבולט במהדורה השישית הוא הוספת צילום כל ספר 'מעשה רב' דפו"ר משנת

תקצ"ב בסוף הסידור מאוספו של המו"ל ר' ישעיה וינוגרד, ספר שהוא המקור לרבים מנוסחאות ומנהגי התפילה של הגר"א, והוא שונה מעט מנוסח הדפוסים המאוחרים יותר של 'מעשה רב'. הדפסתו של הסידור בגודל קטן יחסית, נוסף למהדורה ה'גדולה' הרגילה, הועילה מאוד להפוך את הסידור 'אזור אליהו' לא לספר עיון בלבד - אלא לסידור שימושי, סידור התפילה העיקרי בידם של אלפי מתפללים דקדקנים; ולא מילתא זוטרתא היא.

ספר כל נדרי. קבלת והתרת נדרים ומנהגים. יצחק אליהו שטסמן. ירושלים, 'פלדהיים', תשס"ח. תתסב עמ'. (077-4300407)

מאז המהפכה בספרות ההלכתית, שגרם לה הספר 'שמירת שבת כהלכתה' שיצא לאור לראשונה בשנת תשכ"ה, התעשר מדף הספרים התורני בעשרות עשרות ספרי הלכה בנושאים מעשיים שונים המסודרים ומאורגנים בפרקים ובפרקי משנה כאשר הקיצור ההלכתי 'למעלה' והמקורות וההערות 'למטה', ומפתח מפורט שמביא את הקורא תוך שניות לפרט ההלכתי אותו הוא מחפש מצורף בסוף הספר. אולם סוגה ספרותית הלכתית זו מתקבלת לעיתים בהסתייגות משני כיוונים: תלמידי חכמים החוששים מפריחת גישה הלכתית 'עצלנית' בעקבות פסיקת הלכה מתוך ספרי קיצורים וליקוטים (והמקורות שלמטה פותרים בעיה זו רק באופן חלקי), ו'יהודים טובים' המגחכים על ספרים בני מאות עמודים העוסקים בנושאים הלכתיים מצומצמים יחסית כאילו היו עיקרי התורה, וחוששים ממילוי ארונותיהם בספר שלם על כל חצי סעיף בשולחן ערוך... אולם למעשה תועלת גדולה צומחת מספרים אלו לשני הצדדים: גם מי שהגיע להוראה אין לו שום סיכוי להגיע לכל המקורות ולכל הפרטים ההלכתיים שהגיע אליהם 'בעל מלאכה אחת' - תלמיד חכם ש'ישב' על נושא מסוים והפך כל אבן הלכתית כדי להגיע למקורות ולמסקנות בעניינו; וסתם יהודי יכול בעזרת ספרים אלו להשיג בקלות יחסית תשובה מוסמכת לספיקותיו, ולפחות לדעת מה ואיך והיכן לשאול, כפי שהעיר בהקדמתו ה'היסטורית' לספר 'שמירת שבת כהלכתה' הנ"ל הרב י"י נויבירט שליט"א. משפטים אלו אני כותב רק כמתיחה לתיאור הרושם הרב שעשה עליי הספר עב-הכרס 'כל נדרי', שעוסק כולו בענייני נדרים ושבועות החמורים, קבלתם, התרתם והפרתם, תוקפם של מנהגים והנהגות, דרכי קבלת מנהגים והתרתם, ועוד. על כל אלו, ועל הרבה הרבה יותר מזה, דן המחבר הרב שטסמן שליט"א בהרחבה ובפירוט רב במאות דפי הספר המסודר הזה. כך בענין האפשרות למנוע את חלות הנדרים לסוגיהם: שבועות שוא ושקר ואי קיום נדרים נחשבו מאז ומתמיד כעבירות מן המדרגה הראשונה, וכפי חשיבותן כך היה ניכר הזלזול בהם במשך הדורות, וכדי לצמצם עד כמה שאפשר את תקלת הנדרים והשבועות קבעו חז"ל (נדריים כג, ב) ש'הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל'. מכאן נולדה בתקופת הגאונים תפילת 'כל נדרי' בליל יום כיפור, ומכאן ה'מודעא' שמקובל למסור בעקבות 'התרת הנדרים' שעורכים בערב ר"ה. אולם תוקפם של 'פטנטים הלכתיים' אלו בעייתי ומסובך מאוד וסותר לכאורה מקורות אחרים מפורשים בחז"ל, ועל כך התקיימו אינסוף דיונים הלכתיים מתקופת חז"ל ועד ימינו. את הדיונים והמסקנות מציג המחבר באופן מקיף, מפורט וברור. כך למשל בענין ה'מודעא' הנ"ל מדגיש המחבר בסוף הע' כח שבעמ' תשלח, שהנשים שאינן נוהגות למסור מודעא בערב ר"ה יכולות לסמוך על 'כל נדרי' כ'מודעא' המבטלת מראש את נדריהן, אולם אשה שלא נכחה בתפילת ליל יום כיפור בבית הכנסת ראוי שתאמר לעצמה את נוסח המודעא, שהרי תקנה זו, המועילה למנוע את חלות הנדר כאשר אין זוכרים את המודעא בשעת אמירתו או בשעת קבלת ההנהגה הטובה - מועילה מעיקר הדין גם כאשר היא נאמרת באוזני אומרה לבדו. קשה לי להאמין שיהיה יהודי אחד, אף תלמיד חכם מופלג, שלא ימצא חידושים הלכתיים למעשה בספר חשוב ומקיף זה.

במקהלות ברכו. מצות הקהל – הלכה והגות. התקין: הרב יהודה שביב. 'ישראל הצעיר' העולמי והמכון לרבני ישובים, קרית ארבע חברון, תשס"ח. 187 עמ'. (02-9964972)

מצות הקהל מהווה מעין 'מסיבת סיום' רשמית של שנת השמיטה, ומעין 'כנס פתיחה' לששת שנות המעשה הבאות לקראתנו לשלום. מעיקר הדין אין מצוה זו מתקיימת בזמן הזה באין בית ובאין מלך, אך רבים משתדלים לקיים 'זכר' למצות הקהל, מאז שחידש את ענין קיומה מרן האדר"ת זצ"ל בראשית שיבת ציון האחרונה. ספר זה מכנס את המיטב שנכתב על מצוה יקרה זו בדורותיים האחרונים על ידי האדר"ת עצמו, הרב הרצוג והרב עוזיאל, הרב זיין והרי"מ טוקצ'ינסקי, זכר כולם לברכה, ויב"ל"א הרב הדרי, העורך הרב שביב ואחרים. הספר נפתח במקורות מצות הקהל במקרא ובדברי חז"ל והראשונים, ומסתיים ברשימה מלאה של מאמרים ומקורות בנושא 'הקהל' מאת הרב מנחם בורשטיין. ראוי לציון מאמרו של הרב ישראל הירשנזון, מהמכון לרבני ישובים, המציג בפני הקורא את סוגיית התקנת תקנה חדשה כזכר למצוה בזמן הזה, הבעיות ופתרונן. ידו האמונה של העורך המחונן ניכרת לכל אורך הספר.

מה נאכל בשנה השביעית – היתר מכירה או אוצר בית דין. יהושע מ' בן מאיר. 'ישיבת 'שבות ישראל', תשס"ח. 106 עמ'. (02-6513305)

הרב בן מאיר, ראש ישיבת 'שבות ישראל' באפרת שבגוש עציון, מתלמידיהם של הגרש"ז אוירבך, הגר"ש ישראלי והגרא"א שפירא ועוד זכר צדיקים לברכה, חיבר קונטרס המהווה לענ"ד אתגר אמיתי לכל רב וצורב, ואף לכל תלמיד מבין, שרוצה לרדת לסוף עניינן של האפשרויות השונות בשמירת שמיטה בזמן הזה. שהרי שלוש אפשרויות עומדות לפני החקלאי: הוברת הקרקע כפי עיקר דין שמיטה, מכירת הקרקע לגוי ע"פ היתר המכירה, או גידול הפירות ושיווקן במסגרת 'אוצר בית דין'. הרב בן מאיר מציג את הדרכים השונות באופן ברור ומשכנע, צמוד למקורות חז"ל, הראשונים והאחרונים, ונותן לקורא לעמוד על בוריים של הדברים בעצמו. נעמוד פה בקיצור על עיקריהם: בשמיטה בזמן הזה קיים איסור עבודה בקרקע ארץ ישראל שלדעת רוב הפוסקים הוא מדרבנן, ויש דין קדושה בפירות המחייב להפקירם ושלא לקצור אותם 'כדרך הקוצרים', וכן קיימים איסורי סחורה ומדידה. נוסף על כך קיימים איסור הפסד של פירות הקדושים בקדושת שביעית, קיים דין קדושת דמי שביעית, וכן קיימת חובת ביעור הפירות הקדושים בקדושת שביעית מן הבית כשכלו מן השדה, ובנוסף גזרו חכמים איסור אכילה על ספיחי השביעית. והנה, התוספתא במסכת שביעית (ח, א-ב) מזכירה אפשרות שנראית כמין אחריות ציבורית על הטיפול בפירות שביעית; היא מזכירה ב"ד ושלוחיו שמטפלים באיסוף הפירות ואוצר (מחסן) שמיועד לשמירתן, פועלים שמטפלים בפירות השביעית, חלוקה מסודרת של הפירות ועוד. הרמב"ן (ויקרא כה, ז) מביא את התוספתא הזו, ומדייק ממנה שאכן מותר לבית דין בתוקף תפקידו כשליח הציבור לאסוף את פירות השביעית ולטפל בהם 'כדרך שאר השנים' ולחלק אותם לציבור הצרכנים. אמנם רבים תמהו עליו, ביניהם ר' שלמה סירילאז בפירושו על הירושלמי (שביעית ט, ט) שכתב: 'ליכא למימר דמשום דהוי שלוחי ב"ד שרינן להו למיעבד בפירות שביעית כשאר פירות החול'! והאחרונים תירצו תירוצים שונים. אולם הקושי העיקרי בשיטה זו הוא ש'העיקר חסר מן הספר': איך יתכן שהרמב"ן עובר בשתיקה על חידושים הלכתיים חשובים, ומגיע ישר ל'שורה התחתונה' בלי להסביר את דבריו? החזו"א הסביר היא שלקצור כדרך הקוצרים הינו מעשה של **בעלות** בקרקע ולכן הוא אסור, ועל פי טעם זה התיר לשלוחי בית דין לקצור כדרך הקוצרים, שהרי אינם בעלים כלל והם קוצרים גידולים של הפקר, ולא לטובת עצמם אלא לטובת הציבור. אך קשה מאוד לפסוק הלכה על פי 'טעמא דקרא' במקום שאין לכך רמז בדברי חז"ל! מדברי הרמב"ם בהל' שמיטה פ"ד ה"א שלומד מהפסוק 'את ספיח קצירך לא תקצור' 'שלא יקצור כדרך שקוצר בכל שנה, ואם קצר כדרך הקוצרין לוקה... אלא קוצר מעט מעט

וחובט ואוכל' - גלוי לעין שאין חילוק בין הבעלים לבין אחרים! ואיך אפשר לתת לבעלי הקרקע להיות שלוחי בית דין ולקצור כדרך הקוצרים בקרקע שהיא באמת שלהם, ואפילו להרוויח מכך? וכי אין כאן מעשה בעלות בקרקע? ועיקר הדיוח הוא שהתוספתא הזו לא הובאה בבבלי ולא בירושלמי, לא ברמב"ם ולא ב'פאת השולחן' וגם לא ב'ערוך השולחן העתיד' ולא ברוב ספרי ההלכה של הדורות הקודמים העוסקים בהלכות שמיטה, ומי הוא זה שקבע שאפשר לסמוך עליה להלכה? והנה מתברר שהרב קוק היה הראשון שהשתמש בתוספתא הזו למעשה כדי להקל בהלכות שביעית בזמן הזה. לקראת שנת השמיטה תר"ע עמד הראי"ה להנהיג בפועל את 'היתר המכירה' (שלא הוא תיקן אותו כידוע - אלא רשכבה"ג ר' יצחק אלחנן מקובנה והרבה מגדולי דורו כבר בשמיטת תרמ"ט) וחיזק אותו הלכתית ומעשית, ובין השאר צירף גם את האפשרות **להקל באיסור סחורה לאלו שאינם מעוניינים לסמוך על היתר המכירה** ע"י שיווק הפירות המכורים לגוי באמצעות אוצר בית דין. לרעיון זה, להשתמש באוצר בית דין כהשלמה ותוספת להיתר המכירה, הסכימו רבי חיים ברלין בן הנצי"ב שהיה אז גדול רבני ירושלים, וגם הבד"ץ של ירושלים. לא עלה על דעתו של הראי"ה להקל לקצור את פירות אוצר בית דין 'כדרך הקוצרים', אבל החזון איש, שהתנגד בתוקף להיתר המכירה מצד אחד, אך מצד שני רצה לאפשר חקלאות יהודית בארץ ישראל על פי ההלכה, הכריע שניתן להוסיף קולא אחר קולא בשימוש ברעיון של אוצר בית דין, לסמוך על התוספתא הזו לפי פירוש הרמב"ם אע"פ שרוב הפוסקים לא סמכו עליה, ולהקל גם (כפי שהקל הרב קוק רק לענין איסור סחורה, ורק בקרקע שכבר נמכרה לגוי) שהבעלים עצמם יהיו שלוחי בית דין, וכן שלא יהיה בפירות אלו איסור לשקול ולמדוד כדרך מכירה רגילה, ושהחקלאים יוכלו גם להרוויח מכל העבודה שלהם בטיפול בפירות השביעית. רבים מבתי הדין היום מתירים על פי אותו עיקרון לבצע את 'חלוקת' הפירות ע"י מכירתם בחנויות רגילות, ולעיתים אפילו במחיר גבוה ממחיר השוק, וכו' וכו'. במקביל הרב בן מאיר מאריך בספר בתיאור ערכו ההלכתי של 'היתר המכירה' כאשר הוא נעשה כראוי, ובתוקפו ההלכתי. מסקנתו שהיתר המכירה, שלעיקרו - **היתר לשימוש במכירה הערמה כדי למנוע איסורי שביעית** - הצטרפו גם המהר"ל דיסקין, הר"ש סלנט והאדר"ת ועוד, זכר כולם לברכה, הוא היתר בעייתי - אך כלשונו של הראי"ה 'אין מקום לערער על דרך הוראה כזו'. הגרש"ז אוירבך זצ"ל ביסס את יסודות ההיתר בספרו הגדול 'מעדני ארץ' על שמיטה, וההיתר שוכלל הרבה במשך השנים, וביותר בשמיטה זו האחרונה ע"י ידידי הרב זאב וייטמן רבה של תנובה, שמונה ע"י הרבנות הראשית כאחראי מטעמה על ענייני השמיטה. לדעת המחבר הדרך הנכונה לחקלאי הרוצה להקפיד ולהדר בשמירת השמיטה היא למכור את קרקעותיו לגוי במסגרת 'היתר המכירה', ואחר המכירה לנוכחי למעט ככל האפשר במלאכות בקרקע (כפי שמקובל ב'אוצרות בית הדין' השונים) ולנהוג קדושת שביעית בפירות, ואח"כ לשווקם דרך אוצר ב"ד, כפי שהנהיג הראי"ה בזמנו. לספר צורפו העתקי אגרות ומסמכים שחלקם לא נדפסו עדיין מעולם. כאמור - לדעתי המקורות והדיונים בספר כתובים ברצינות ובנאמנות, והם עשויים להועיל ולחדש ולהאיר גם את עניניו של מי שיגיע בסופו של דבר למסקנות אחרות מאלו של המחבר שליט"א.

תלמי השדה. מאמרי שביעית. מאת שמואל זעפרני. ירושלים תשס"ז. שנד+לט

עמ'. (02-6535254)

הרב זעפרני שליט"א, ראש ישיבת 'המאירי' שבירושלים, עוזרו ויד ימינו של הראש"ל צ' הגר"מ אליהו שליט"א, קיבץ לספר אחד עשרות מאמרים ושיעורים בנושא השמיטה שזכה לברר ולחדש. הוא סידר אותם לפי נושאים, הוסיף מקורות ומפתחות מפורטים מאוד, ופרש לפנינו משנה שלמה בכל פרטי הלכות שמיטה, בעיקר ע"פ שיטת מורו ורבו הר"מ אליהו ה' יחזקהו וירפאהו.